

2. Kyrkan, missionen och skolan

Att sända ut missionärer, grunda fasta kyrkor och pastorat, upp-
rätta en lokal församlingspraktik och inrätta skolor för att förmedla
kristendomskunskap har historiskt sett varit kyrkans viktigaste
medel för att få samer att övergå från samisk religion till kristen tro.
Sådana verksamheter har därmed kommit att bilda de mest fram-
trädande kontaktytorna i mötet mellan kyrka och samer. Processen
att införliva samer som grupp i en kyrklig gemenskap, och därmed
även i det svenska riksbygget, var dock mycket utdragen. Förloppet
sträckte sig över flera århundraden. De tidigaste missionsförsöken
på samiska områden gjordes redan på 1000-talet, men det var först
på 1700-talet som kristendomen hade blivit en förankrad del av
samisk kultur. Under 1800-talet och 1900-talets första hälft fortgick
det kyrkliga missionsarbetet i Sápmi, om än i nya former.

Med en så omfattande tidsrymd att hantera är det svårt att så
här i efterhand riktigt greppa vidden av det övergripande historiska
skeende som vitbokens artiklar på olika sätt berör, nämligen den
omvändelseprocess som kyrkan under århundraden varit huvud-
sakligt ansvarig för. Klart är emellertid att den processen var både
socialt och kulturellt djupgående. Den handlade inte bara om att
få samer att anamma en ny tro, utan också om att förmå gruppen
att ta avstånd från sina egna religiösa uttrycksformer. Dessa var i
sin tur kopplade till specifika sätt att betrakta världen, naturen och
människan, samt till en rad olika vardagliga praktiker. Det har kort
sagt handlat om att i påbudna former förmå en grupp människor

att vända den egna religionen, kulturen och historien ryggen, det vill säga att överge sådant vi i dag uppfattar som fundament för en individuell såväl som kollektiv identitet.

Egentligen är det inte så konstigt. Det har historiskt sett varit Svenska kyrkans samhällsuppdrag att förankra och skapa samstämmighet i den kristna tron, vare sig detta har gällt samerna eller den övriga befolkningen. Detta var vad statskyrkor länge gjorde, oftast i samklang med andra statliga intressen. Att skapa enighet i religionen var själva grunden för deras existensberättigande och här fanns liten eller ingen beredskap för att tolerera religiösa eller kulturella avvikelser. Skillnaden mellan kyrkans påverkan på exempelvis den svenska bondebefolkningen och på samerna kan dock hävdas vara att det i det senare fallet handlade om ingrepp mot en befolkning som både geografiskt, språkligt, socialt, kulturellt och ekonomiskt stod betydligt längre från rikssamhället än vad bondebefolkningen gjorde.

Det är den historiska framväxten och utformningen av denna omvändelseprocess som utgör temat i vitbokens andra del, kallad Mission och skola. Här behandlas dess infrastruktur och aktörer samt de konsekvenser för samisk religion och samisk kultur som det kyrkliga myndighetsutövandet fick.

Den kristna missionens infrastruktur skapas – medeltiden och den katolska kyrkan

Missionsverksamhet är känd från samiska områden i det som senare skulle bli Norge och Sverige från 1000-talet och framåt. Riksgränserna var vid denna tid högst flytande, men en av de grundläggande drivkrafterna bakom den medeltida kristendomens expansion var just att etablera mer sammanhållna riken med hjälp av en ny gemensam tro. De medeltida källorna är fragmentariska, och vi vet därför tämligen lite om kristendomens utbredning i olika samiska områden. Under medeltiden var det via den katolska kyrkan som kunskap om kristendomen skulle spridas, först genom utsändandet av missionärer från kontinenten, och något senare även genom anläggandet av stationära kyrkor i kustområdena. Från den svenska delen av Sápmi finns uppgifter om att missionärerna Adalvard den äldre och Stenfi (Staffan) bedrev mission bland samer så tidigt som vid mitten av 1000-talet. Båda verkade under ärkebiskop Adalbert

av Bremens ämbetsperiod (1043–1072), en tid när ansträngningarna att kristna de nordiska områdena och förbättra de nordiska stiftens ställning stärktes även mer allmänt. I början av 1200-talet hade kyrkor etablerats på flera platser längs Bottenviken. Dessa kyrkor var dock inte i första hand avsedda för mission gentemot samer, utan för den bofasta kustbefolkningen.¹

Magnus Erikssons frihetsbrev från år 1340 är ett något tydligare exempel på ambitionen att kristna samerna. Brevet var ett led i det svenska rikets försök att etablera kontroll över de nordliga landområdena och påbjöd bland annat att de samer som omvände sig till kristendomen skulle få kronans rätt att stadigvarande ta mark i besittning i »lappmarken«, som rikets styresmän kallade området. Nu började även biskopsvisitationer att utföras i kustsocknarna. Den kyrkliga verksamheten i inlandet var fortfarande begränsad, och det fanns ännu ingen fast administrativ organisation, exempelvis i form av pastorat, som kunde stödja en sådan.²

I Norge skedde den tidigast kända samemissionen under Olav Tryggvassons (kung 995–1000) samt Olav Haraldssons (kung 1015–1028) perioder vid makten. Båda verkade aktivt för kristendomens förankring i Norge. Från 1100-talet började kyrkor etableras på allt mer nordliga platser som Vågan, Trondenes, Lenvik, Tromsö och Vardö. På så vis upprättades fasta punkter för spridandet av kristendomen även på samiska områden.³

Det är följaktligen oklart hur övergången till kristendom tog sig uttryck mer konkret i olika delar av Sápmi. Det är dock tydligt att det inte handlade om något snabbt skeende, utan att det var en lång och utdragen process. Även om denna process alltså hade inletts av katolska kyrkan redan under medeltiden, var det först efter reformationen – under 1600-talet – som en mer omfattande och systematisk mission kom till stånd i Sverige (i Norge skedde detta först under 1700-talet). Vid slutet av 1700-talet kan man dock säga att kristendomen blivit stadigt förankrad i samiska områden i såväl Norge som Sverige. Av stor betydelse blev här bland annat den mission som utgick från den norske missionären Thomas von Westen (1682–1727). Nu hade även kyrkor och pastorat grundats på samiska områden, och en mer ordnad skolundervisning hade inletts.⁴

Det är svårt att säga hur kristendomens spridning och de tidiga missionsförsöken direkt påverkade samisk kultur. Både i Sverige

och Norge har krucifix hittats på samiska offerplatser redan från 1100- och 1200-talen. Denna typ av praktik upphörde dock under 1300-talet av oklar anledning. Ett tydligare exempel på tidigt kristet inflytande på samisk kultur och trosutövning är den katolska Maria-kulten, som sedermera gett avtryck såväl i samiska klädesornament som i *jojken*. Det finns därtill få medeltida skriftliga källor som beskriver samers egna roller i den tidiga kristnandeprocessen. Ett undantag är de källor som berättar om Margareta (född ca 1360) som vid slutet av 1300-talet och under tidigt 1400-tal, genom besök hos unionsdrottningen Margrete I (1353–1412) samt hos flera kyrkliga ledare, verkade aktivt för kristendomens förankring i samiska områden.⁵

Kyrkan och statens kolonialism under tidigmodern tid – 1600- och 1700-talen

Efter reformationen förstärktes missionen på samiska områden. Reformationen medförde en övergång till en evangelisk-luthersk statskyrka som var underordnad kungamakten, men även en administrativ utvidgning av statens verksamhet. Här ingick även en vilja att utöka och befästa rikets territorium. Denna expansion kom snabbt att beröra samiska områden – områden som flera aktörer vid denna tid börjat göra anspråk på. I synnerhet var konflikterna mellan kungarikena Danmark-Norge, Sverige-Finland och Novgorod (senare storfurstendömet Moskva och Ryssland) av betydelse. Den svenska expansionen norrut hade sin bakgrund i religiösa överväganden – det vill säga viljan att skapa enhet i tron – men styrdes också av försvarspolitiska och ekonomiska motiv.⁶

Redan under tidigt 1600-tal initierades en ny och expansiv ishavs politik av Karl IX (1550–1611). Strävan efter att ta området i fastare besittning hade ett tydligt ekonomiskt motiv. Det gällde att kontrollera handeln på Nordkalotten och beskatta befolkningen i området. Det ekonomiska intresset gick hand i hand med det försvarspolitiska. Genom ordnad beskattning och strategisk fogdeverksamhet skulle svenska staten *även* skapa bättre kontroll över själva territoriet och de människor som bodde där.⁷

Upptäckten av malmfyndigheter i Nasafjäll omkring år 1630 bidrog ytterligare till att förväntningarna på områdets ekonomiska

värde steg. Det var också vid denna tid som permanenta pastorat började grundas i samiska områden. Fram till 1600-talets början hade kustsocknarnas präster varit ålagda att ansvara för kyrklig verksamhet i den så kallade lappmark som respektive kustsocken stod i förbindelse med. Prästen i Umeå hade följaktligen ansvar för Ume lappmark, och prästen i Torneå för Torne lappmark, och så vidare. År 1640 bildades dock de fyra mer bestående lappmarkspastoraten Arvidsjaur, Arjeplog, Silbojokk och Nasafjäll. Uppdelningen av Sápmi i pastorat hade vid 1600-talets slut fått en fast grundstruktur, som förstärktes ytterligare under 1700-talet.⁸

På 1670-talet tillkom ett nytt inslag i statens lappmarkspolitik. Svenskar och finnar uppmuntrades att flytta till samiska områden och anlägga jordbruk. De lockades med löften om skattefrihet, utsäde och kreatur. Det skulle förvisso dröja ända in på 1700-talet innan någon större inflyttning till området skedde, men nu lades ändå grunden till en mer strategisk kolonisationspolitik. 1673 års »lappmarksplakat« och 1695 års förnyade »lappmarksplakat« tillsammans med skogsförordningar och skatteomläggningar 1683 samt 1695, var viktiga delar i denna politik. Målet var att uppmuntra bosättning och uppodling av marken för att på så sätt stärka makten över samiska områden ytterligare.⁹

Vad var då kyrkans roll i detta? De är tydligt att statliga koloniala anspråk snabbt blev beroende av kyrkans utbyggnad i området. Det är över huvud taget svårt att vid denna tid definiera tydliga gränser mellan statligt och kyrkligt agerande.¹⁰ I expansionspolitiken kan urskiljas religiösa och sociala motiv vid sidan av de ekonomiska och försvarspolitiska. Samer skulle göras till lydiga kristna undersåtar via lagstiftning, mission och undervisning, och det var i synnerhet på de sistnämnda områdena som kyrkans företrädare fick viktiga roller. Man kan säga att kyrkan försåg staten med den huvudsakliga kanal som ledde rakt ned till de människor som skulle underordnas och vars världsbild, tro och handlingar skulle omformas i linje med dem som staten och kyrkan förmedlade. Marknadsplatserna blev talande nog inte bara centrala sammanhang för handel och skatteuppbörd, utan också för mission.¹¹

Präster och missionärer blev viktiga även i andra avseenden. Missionen byggde på nära kontakt med och »kunskap« om samer. Här erhöll kyrkliga representanter centrala roller som förmedlare

av kunskap om samer och samiska förhållanden till rikets styre och allmänhet. De fick därmed även makten att definiera och konstruera det samiska. Detta skedde i högsta grad utifrån egna intressen och premisser, inte sällan i syfte att motivera statens och kyrkans egna anspråk. I de beskrivningar och reseskildringar från präster och missionärer som finns bevarade från framför allt 1600-talets slut och senare, förmedlades ofta väldigt stereotypa föreställningar om samer och samisk kultur. Bland annat började man nu dela upp samer i olika grupper där man skilde mellan fjällsamer och skogs-samer, samt förband det samiska med en huvudsaklig sysselsättning – rennärigen. Detta kom att lägga grunden för senare lagstiftning.¹²

Kyrkans förankring av kristendom och församlingspraktik i samiska områden fick även mer direkta konsekvenser för samiskt vardagsliv. Hit hörde kraven på att samer skulle medverka i allehanda kyrklig verksamhet, såsom att delta i husförhör, närvara vid gudstjänster, gå till nattvard, låta döpa sina barn, ingå äktenskap efter kristna regler samt att begrava sina döda vid kyrkan. Kyrkans verksamhet inriktade sig alltså inte som statens mot ekonomin, utan betydligt bredare mot kulturella och sociala praktiker bland den samiska befolkningen. I sitt arbete hade kyrkan emellertid hjälp av den världsliga ordningsmaktens repressiva mandat med dess rätt att bestraffa avfallingar. Särskilt i beivrandet av förmenta äktenskapsbrott bland samer blir det nära förhållandet mellan kyrkliga representanter och världslig ordningsmakt tydligt. Vissa samiska föräktenskapliga förbindelser krockade nämligen kraftigt med kristen uppfattning om äktenskapets helgd. Samiska unga kunde exempelvis leva tillsammans en lång tid innan äktenskapet fullbordades formellt.¹³

Trots den förstärkta statliga och kyrkliga närvaron i det samiska området visar bevarade rapporter att kyrkans män vid 1600-talets slut var tämligen uppgivna i fråga om samernas omvändelse till kristendomen. Rapporterna berättar i stället om ett fortsatt bruk av samisk religion och tradition, samt om allehanda motståndshandlingar till försvar för den egna kulturen. Sådana motståndshandlingar kunde till exempel vara att samer undanhöll information från prästen, vägrade ta med sina barn till skolor eller marknadsplatserna för att låta dem undervisas eller att fortsätta att begrava sina

döda utanför kyrkplatserna. Målet att kristna den samiska befolkningen enligt dåtidens normer för renlärighet var kort sagt inte helt lätt att uppnå.¹⁴

Kyrkan, samiska präster och prästutbildning

En grundläggande tanke i missionen var att samer skulle bli delaktiga i arbetet med att sprida kristen tro och kyrklig sed. Snarare än att betrakta mötet mellan kyrka och samer i termer av en envägskommunikation, där kyrkan har dikterat alla villkor, är det alltså mer fruktbart att se det som att den kyrkliga verksamheten successivt integrerades i den samiska kulturen. Samer kom att utöva viktiga roller i kyrkans tjänst, som präster, kateketer (icke-prästvigda lärare och missionärer), skollärare eller som inflytelserika medlemmar i församlingslivet. På lång sikt skapades även sådant som samiska prästsläkter. Å ena sidan kan man följaktligen se det som att dessa människor blev kolonialmaktens ambassadörer och medlöpare; å andra sidan kom de samtidigt att verka i riktning mot att etablera en egen kyrklig samisk tradition.¹⁵

Det var inte många samer som blev präster i kyrkan, åtminstone inte sett till personer vars båda föräldrar var samer. Under en period av knappt 300 år – från 1584 till 1876 – är det bara känt att tio präster hade samisk mor och far. Hit hörde bland andra Gerhardus Jonæ, Andreas Petri Lundius, Jacob och Paulus Matthiæ Backius, Olaus Stephani Graan samt Olaus Matthiæ Sirma.¹⁶

Även om ett fåtal kapell existerade sedan tidigare var det alltså först på 1600-talet som kyrkor etablerades i större utsträckning i samiska områden. Innan dess fanns det heller inga utstakade utbildningsvägar för samer som kunde leda mot prästyrket. Den första samiska präst som vi känner till, Gerhardus Jonæ (präst i Skellefteå socken 1584–1616), skolades följaktligen hos en präst i Piteå för att sedan skickas till Uppsala universitet för vidare studier. I takt med etableringen av kyrkor och pastorat under 1600-talets första hälft blev det dock vanligare att präster tog till sig samiska pojkar för att fostra dem. De första fasta sameskolorna som låg i Piteå (1617–1632) och i Lycksele (1632–) blev här viktiga. En vanlig gång var att samiska pojkar inledde studierna vid någon av dessa skolor, alternativt hos prästerna i kustsocknarna, för vidare utbildning vid

trivialskolorna i Piteå, Frösön eller Härnösand (där det även fanns ett gymnasium). Sedan väntade teologistudier i Uppsala. På så vis skapades en utbildningsgång för blivande samiska präster. I synnerhet var det under en period på 80 år, från 1630-talet till 1710-talet, som det satsades på att utbilda samiska unga män till präster. Lycksele och Sorsele var de pastorat där flest samiska präster var verksamma, mycket på grund av Skytteanska skolan i Lycksele. Vid skolan utbildades även samiska kateketer och klockare. Först 1723 kom en förordning som bestämde att en skola skulle upprättas vid varje huvudkyrka i samiska områden. Men redan innan dess hade alltså ett embryo till en samisk prästutbildningsgång etablerats.¹⁷

Samiska kvinnor i missionens tjänst

Missionshistorisk och kyrkohistorisk forskning som behandlat samer och kyrklig verksamhet har tenderat att ge samer en passiv roll i detta möte. Bilden av missionen har uteslutande målats av kyrkans och majoritetssamhällets representanter, vilket har gjort att perspektivet blivit ensidigt. De samer som ändå uppmärksammats har därtill i huvudsak varit män. Om man börjar leta mer noggrant i källorna går det dock att hitta flera exempel på samiska kvinnor som verkat aktivt och strategiskt i kyrkliga frågor, i både Sverige och Norge.

Ett tidigt exempel är den redan nämnda Margareta (ca 1360?–?), som fått rollen som ett slags portalfigur inom samisk mission och samers kristnande. Under 1700-talet dyker fler sådana kvinnor upp. Såväl Karen Arnesdatter (?–ca 1730) som Anna Olofsdotter (1721–ca 1770) och Ingrid Månsdotter (1756–1798) verkade för missionen och i kyrkliga representanters närhet, där de bland annat fungerade som tolkar för samisk kultur och samiskt tänkande. På så vis kunde de verka för att länka samman samisk och kristen trosutövning i riktningar som var fördelaktiga för samisk kultur och samtidigt underbygga mer toleranta förhållningssätt till samisk trosutövning. Från 1779 verkade exempelvis den 23-åriga Månsdotter som förste kateket i Arjeplog och var därmed ansvarig ledare för församlingens övriga kateketer.¹⁸

Under 1800-talet finns ytterligare exempel på hur kvinnor aktivt engagerade sig för missionsändamål. Också nu handlade det om

roller som vägledare och uttolkare av andliga frågor. Hit hörde Milla Clementsdotter (1813–?), som fick en avgörande betydelse för Lars Levi Læstadius och læstadianismens kristendomstolkning, Karen Nilsdatter Nirpi (1830–1886), som spred læstadianismen till Norge och Ofoten-området, Maria Magdalena Mathsdotter (1835–1873), som under 1860-talet utgjorde en aktiv kraft i etableringen av skolor för samiska barn, samt Sara Brita Mattson Åhrén (1867–?), som blev en pionjär genom sin roll som samisk officerare inom Frälsningsarmén. Dessa kvinnor levde under olika perioder, men det som binder dem samman är alltså att de alla verkade aktivt för kristendomen. Dessutom har de tillsammans med andra haft stor betydelse för att skapa samiska kyrkliga traditioner.¹⁹

Skolan som missionsverktyg

– kyrkans undervisningsinsatser på 1600- och 1700-talen

Omvändelseprocessen hade direkta rumsliga innebörder. I takt med att den kyrkliga verksamheten breddade ut sig, förflyttades nämligen andlighetens och kunskapsförmedlingens epicentra från samiska boplatser och samiskt vardagsliv till kyrkan, kyrkplatsen och sedermera även skolan. Tidigare praktiker för lärande i relationen mellan samiska barn och vuxna fick här konkurrens av nya, där präster och lärare intog allt mer framträdande roller som uppfostrare. I synnerhet kom skolan, och därmed inriktningen mot barn och unga, att bli ett allt viktigare verktyg.

Kyrkans närvaro i samiska områden hade alltså ökat under 1600-talets första hälft, både genom etablerandet av kyrkor och pastorat och via grundandet av Skytteanska skolan i Lycksele. Vid slutet av 1600-talet sågs också samer som en del av den kristna gemenskapen. De flesta var döpta, de gifte sig i överensstämmelse med kyrkliga ritualer och de begravde sina döda vid kyrkan. Parallellt var dock samisk religion och trospraktik fortfarande en levande del av den samiska vardagen, och detta började betraktas som ett allt större problem för kyrkan och staten. På 1680-talet inleddes därför en period av intensiva försök att komma till rätta med samiska religiösa uttryck, eller vad man inom den lutherska ortodoxin uppfattade som »avguderi«. En rad rättegångar hölls mot samer som exempelvis misstänktes för att använda trummor eller inneha träfigurer som

föreställde samiska gudar. Påföljderna kunde bli böter eller kroppsstraff. Offerplatser förstördes och det är känt att en same, Lars Nilsson, avrättades och brändes med sina träskulpturer 1693 (se nedan). Denna hårdföra linje mot »avgudadyrkan« skulle under 1700-talet avlösas av mer pragmatiska förhållningssätt, där samers fortsatta bruk av den egna religionen snarare sågs som uttryck för vidskepelse än som avguderi.²⁰

Kyrkans missionsarbete erbjöd alltså fortfarande många problem. Vid en inventering av förhållandena på samiska områden sammanställd av domkapitlet i Härnösand 1686 angavs ett flertal hinder för kristendomens slutgiltiga förankring bland samerna. Här poängterades bland annat att missionen ännu var dåligt organiserad och att samerna inte alltid gjorde arbetet enkelt. Många samer använde fortfarande samisk religion för att underlätta vardagliga sysslor såsom fiske och jakt, och det nomadiserande levnadssättet var i sig svårförenligt med ett aktivt kyrkoliv. Samer hade uppenbarligen svårt att infinna sig till gudstjänster i kyrkan och kunde därtill uppehålla sig i gränslanden mellan Sverige, Norge och Ryssland om de ville undkomma svenska prästers inflytande. Domkapitlet hävdade vidare att samer försummade husläsningen samt att det var svårt att få dem att ange varandra för avguderi på grund av rädsla för repressalier från den egna gruppen. Domkapitlet ansåg sig därför behöva större assistans av världsliga myndigheter för att tvinga samer att infinna sig i kyrkan.²¹

Utöver en mer hårdför inställning till fortsatt samisk religionsutövning, aktualiserade de upplevda missförhållandena även nya och mer välordnade lösningar för att organisera själva missionen. Här blev det viktigt med utökade undervisningsaktiviteter i form av gudstjänster, predikningar och förhör, krav på uppvisade kristendomskunskaper för att ingå äktenskap och inte minst en ökad läsundervisning för samiska ungdomar. Denna inriktning av missionen skulle få mer fasta former 1723, då riksdagen beslutade att ett särskilt skolsystem för samer skulle inrättas. Det bestämdes att varje lappmarksförsamling skulle ha en internatskola med plats för sex samiska elever. De tidigaste av dessa skolor inrättades 1732 i Åsele och Jokkmokk, och vid mitten av seklet verkade skolor i åtta församlingar: Lycksele (det vill säga Skytteanska skolan, grundad 1632), Åsele (1732), Jokkmokk (1732), Arjeplog (1743), Utsjoki (1743),

Jukkasjärvi (1744), Föllinge (1748) och Gällivare (1756). Riksdagen 1738–1739 beslöt att inrätta ett ämbetsverk med speciellt ansvar för samiskt kyrko- och skolväsende, Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk. Direktionen var överordnad såväl länsstyrelse som domkapitel, och i den satt representanter för både staten och kyrkan. Därmed hade ett eget skolsystem för samer upprättats och ställts under överinseende av ett nationellt organ.²²

De nya skolorna kom att bli betydelsefulla vad gällde ökning av både läsförmåga och kristendomskunskaper bland samer. En tidig tanke med skolorna var att de skulle utbilda samiska präster. Denna policy övergavs dock tämligen omgående. För potentiella samiska prästämmen fanns som nämnts andra utbildningsvägar att tillgå, exempelvis trivialskolorna i Piteå, Härnösand och Frösön. Från omkring 1740 började skolorna i stället att utbilda samiska kateketer med uppgift att bedriva ambulerande missionsverksamhet bland samer, och nu började de även ta emot kvinnliga elever. 1700-talets skolinternat var vidare mer pietistiskt präglade än det föregående seklets skolformer, och den individuella omvändelsen hade en viktig plats. Samtidigt som skolorna hjälpte till att förankra läsförmågan bland samer, framstår de också som effektiva anstalter för omvändelse som i sin praktiska tillämpning byggde på elevers isolering och avskiljande från den samiska kulturen.²³

Kyrkan, missionen och undervisningen under 1800-talet

1800-talets kyrkliga mission och undervisning karaktäriserades av ett ständigt prövande av nya verksamhetsformer. Ordnandet av undervisningen för samer hade redan vid seklets inledning kanaliseras i två huvudfrågor: skulle undervisningen bedrivas i stationära skolor eller av ambulerande kateketer, samt vilken kompetens skulle lärarna ha? Vacklandet i dessa frågor gav upphov till flera olika reformer. År 1801 lades lappmarksdirektionen ned och genom ett beslut 1818/1819 avvecklades även flera av de stationära lappskolorna. Verksamheten vid skolorna i Lycksele, Gällivare och Jokkmokk fortgick dock. Tanken med nedläggningen var att en större del av missionen i stället skulle bedrivas i ambulerande former via kateketer (ofta av samisk börd) som reste runt bland samerna för att lära ut Guds ord. Redan under 1830-talet riktades dock kritik även mot denna lös-

ning, främst genom missionären Petrus Læstadius allmänt spridda och kritiska beskrivningar av de rådande kristendomsförhållandena i samiska områden. Genom en kunglig förordning 1846 återgick man därför till att åter förespråka stationära skolor i samemissionen, men nu med en längre utbildning och med ett utökat antal elevplatser. Nu återinrättades även skolan i Arjeplog.²⁴

Ytterligare revideringar av verksamheten skedde 1877, då det bland annat bestämdes att undervisningen skulle bedrivas på svenska i den mån det var möjligt, samt genom en förnyad stadga 1896. Då döptes den tidigare så kallade lapps skolan om till »lappfolkskola« och fick samtidigt en närmare relation till majoritetssamhällets folkskola. Här bestämdes också att kyrkoherden och skolrådet i församlingen skulle vara ansvariga för dessa skolors tillsyn.²⁵

Parallellt med kyrkans verksamhet inleddes under 1800-talet även en föreningsbaserad mission i samiska områden. Den främsta aktören var Svenska Missionssällskapet (SMS), som från slutet av 1830-talet, och senare med hjälp av stödföreningar såsom Femöresföreningen (1864) och Lapska Missionens Vänner (1880), drev ett mindre antal fasta skolor och barnhem i framför allt de södra delarna av Sápmi. Även denna verksamhet föll dock inom kyrkans ansvarsområde. Den bedrevs med tillstånd av domkapitlet och inspekterades av lokala kyrkoherdar, vilka även deltog i utbildandet av lärare. År 1876 inordnades SMS i statskyrklig regi samt i Svenska kyrkans missionsstyrelse. Vid sidan av SMS:s skolor inrättades vid 1800-talets mitt även læstadianska missionsskolor för samiska barn i Torne lappmark. Dessa var till skillnad från SMS:s skolor huvudsakligen ambulerande, vilket i praktiken innebar att eleverna flyttade med skolorna från ort till ort. Anledningen till dessa regelbundna flyttningar var viljan att fördela den ekonomiska bördan det innebar för enskilda orter att härbärgera skolverksamhet. I dessa nordliga områden ställde dock språkförhållandena till speciella problem för verksamheten. Ambitionen var att undervisningen skulle bedrivas på samiska, men eftersom de flesta läromedlen var skrivna på sydsamiskt bokspråk – som var obegripligt för majoriteten av nordamer – blev i stället finskan det allmänna undervisningsspråket. Även om själva skolverksamheten bara existerade ett tiotal år fungerade den som ett slags generator för den læstadianska väckelsen och fick på så vis en långsiktig betydelse.²⁶

Nomadskolereformen och Samernas folkhögskola under 1900-talet

Vid sekelskiftet 1900 existerade det sålunda en rad olika skolformer för samiska barn. Här fanns inte bara de så kallade lappfolkskolorna, utan också stationära missionsskolor, ambulerande kateketskolor samt vanliga folkskolor. Det var mot bakgrund av kritiken mot denna, ur myndighetsperspektiv, oordnade skolflora som nomadskolestadgan 1913 tog form och genomdrevs. Reformen var ett direkt svar på en vilja från staten att omorganisera samiskt skolväsende och därmed förändra 1896 års stadga. Ansvaret för denna omorganisering gavs till det då nybildade domkapitlet i Luleå samt biskopen där, Olof Bergqvist. Kyrkan var alltså huvudansvarig för reformen och detta ansvar låg på många olika nivåer, i fråga om både centralt policyarbete och lokal förankring.²⁷

Reformen innebar i korthet att äldre befintliga skolformer lades ned och att ett nytt samiskt skolväsende skapades. Den bärande stommen var att barn vars föräldrar var nomadiserande renskötare undervisades vid särskilda skolor, nomadskolor, samt att barn till bofasta samer undervisades tillsammans med den övriga befolkningen. Den segregering som skolpolitiken grundade sig på en stereotypisering av det samiska, som innebar att de nomadiserande fjällsamerna uppfattades som de »riktiga« samerna. Denna separering av nomadiserande barn från bofasta medförde en stor förändring av samisk utbildning eftersom tidigare skolformer inte tillämpat denna typ av segregering.²⁸

Nomadskolereformen kan betraktas som kyrkans sista stora intervention i samisk utbildning. Senare kom utbildningsfrågor som rörde samer successivt att flyttas över till andra statliga domäner och till nybildade sekulära instanser. Samtidigt är nomadskolans införande också den reform som har blivit mest uppmärksammas av eftervärlden som en symbol för storsamhällets och myndigheternas förtryck och kränkande hantering av samer. En av orsakerna till detta är att nomadskolan också är den skolreform som framför andra fick konsekvenser för den samiska befolkningen, både på individuell nivå – för de samer som gått i skolorna och genomlevt deras kulturkonserverande utbildningsprogram – och för samer som grupp. På ett övergripande plan bidrog nomadskolan till att inskränka och cementera föreställningar om den nomadiserande

gruppen av renskötande samer som de »äkta« samerna, vilket i sin tur marginaliserade andra samiska grupper och verkade splittrande för gruppen som helhet. Reformen innebar även att nomadskolan isolerades från det omgivande samhällets skolning och undanhölls den standardhöjning som övrigt skolväsende genomgick under seklets första hälft. Slutligen innebar reformen att förtroendeklyftan mellan samer och svenska myndigheter vidgades. Nomadskolan avvecklades successivt under 1960-talet i samband med stora skolreformer, och ersattes av sameskolan, en skolform som i högre grad utformades i dialog med samiska intressen.²⁹

Som ett mindre negativt exempel på kyrkans involvering i samisk utbildning under 1900-talet framstår Samernas folkhögskola (numera Samernas utbildningscentrum). Den startades av Svenska Missions-sällskapet 1942 och är sedan 1945 placerad i Jokkmokk. I samband med nomadskolreformen hade SMS avvecklat sina missionskolor i samiska områden. Via grundandet av Samernas folkhögskola kunde dock utbildningsaktiviteterna fortgå, om än i andra former. Målet med Samernas folkhögskola var redan från början att ge samiska ungdomar fördjupade kunskaper om samisk kultur, men – till skillnad från nomadskolan – på ett sådant sätt att de samtidigt förbereddes för ett liv i det moderna Sverige. De kristna värderingarna hade en framskjuten plats i undervisningen, vilket inte minst avspeglades i strikta ordningsregler för eleverna och i krav på att delta i gudstjänster. Den prästvigde Lennart Wallmark tillsattes av Luleåbiskopen Bengt Jonzon som skolans förste rektor och blev kvar på den posten i nästan 30 år. Även om allmänna ämnen lärdes ut vid skolan låg tyngdpunkten på samiska och praktiska ämnen (såsom samisk slöjd). Undervisningen i samiska var dock problematisk, bland annat på grund av svårigheten att få tag på kompetenta lärare.³⁰

Trots att det vid Samernas folkhögskola fortfarande var kyrkans representanter som valde ut vilka delar av den samiska kulturen och vilket samiskt lärostoff som skulle få plats på schemat, är denna skola ändå ett mer positivt exempel på kyrklig involvering i samisk utbildning än vad den samtidigt existerande nomadskolan var. Som en konsekvens av sviktande elevunderlag och ekonomiska svårigheter under 1960-talet kom skolan i början av 1970-talet att tas över av en stiftelse där både samiska organisationer och företrädare för Jokkmokks kommun ingick. Så ser styret ut ännu i dag.³¹